

ROZVOJ OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI A DEMOKRACIE POHLEDEM MLADÝCH ČECHŮ

Josef Basl, Jana Straková, Arnošt Veselý¹

Anotace: S využitím datových souborů z mezinárodních i domácích výzkumů (PISA-L a IEA CIVED) se článek zabývá problematikou formování politických a občanských postojů a aktivit mladých lidí v ČR. V kontextu konceptu politické socializace je diskutována otázka, jací jsou dnešní mladí lidé z hlediska jejich přístupu k demokracii a občanství. Text pracuje s předpokladem, že občanské aktivity a postoje dětí neurčuje pouze rodina, škola a mimoškolní aktivity, ale také např. masmédia (jako je internet či televize) a vrstevnické skupiny.

Na základě analýz se z hlediska vzdělávací politiky zdá být zajímavé a důležité, že vliv různých faktorů (škola, rodiče atd.) se liší podle toho, jaký aspekt občanství analyzujeme. Zatímco například u občanských aktivit jednoznačně platí, že aktivnější jsou děti vzdělanějších rodičů, není tomu tak v případě ochoty respektovat zákony. Podobně platí, že míra ochoty respektovat zákony je vyšší u mladých lidí z vesnic a menších měst.

Klíčová slova: občanská společnost, demokracie, postoje mládeže.

Key words: civies society, democracy, student attitudes.

1. Úvod

Když se v roce 1989 tehdejší Československo znovu vydalo na cestu demokracie, mnoho sociálních vědců upozorňovalo, že vytvoření skutečně demokratické společnosti vyžaduje mnohem více než změnu ústavy, pluralitu politických stran a svobodné politické volby. Například Ralf Dahrendorf (1991) varoval, že demokracie vyžaduje hlubší základy a že je zapotřebí vybudovat tzv. **občanskou společnost**. Ta zahrnuje vytvoření pestré sítě dobrovolných formálních i neformálních uskupení a sdružení, která jsou nekontrolovatelná politickými stranami či státními institucemi, ale také vybudování pocitu občanství či „občanského étosu“, tj. zájmu lidí o společné blaho a ochot-

ty i schopnosti podílet se na spravování věcí veřejných. Konkrétně to znamená ochotu volit, bojovat za práva druhých, respektovat zákony, pracovat dobrovolně pro charitativní organizace a mnoho dalších čností.

Dahrendorf předpovídal, že vytvoření občanské společnosti bude trvat nejméně šedesát let. Občanská společnost může být podle něj skutečně dotvořena až tehdy, když vyrostou děti, které neprožily většinu svého života v totalitárním režimu jako jejich rodiče a prarodiče, a které tudíž nejsou zatíženy nedemokratickou minulostí. Pokud si projdeme eseje odborníků i laiků z počátků 90. let 20. století, uvidíme, že v dětech a mladých lidech byla tehdy opravdu spatřována naděje do budoucnosti. Věřilo se, že budou-li

¹ Autoři jsou uvedeni v abecedním pořadí. Každý se podílel na článku stejným dílem. Práce J. Strakové byla podpořena grantem GA ČR 406/08/0258, práce J. Basla grantem GA ČR 403/08/0109, práce A. Veselého byla podpořena výzkumným záměrem FSV UK Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy (MSM0021620841).

děti od útlého dětství vychovávány v demokracii, dostanou se jim mnohé pozitivní postoje hluboko pod kůži, což se projeví např. v ochotě pracovat pro druhé, respektovat zákony, nepodílet se na korupčním jednání, zapojovat se do života obce atd.

Názor na mladé lidi se však začal pomalu obracet a dnes, dvě desetiletí po pádu komunistického režimu, se již zdá výše uvedený pohled na mladé lidi jako veskrze idealistický a nepatřičný. Mladí lidé jsou mnohdy obviňováni z individualismu a materialismu, z toho, že se málo zajímají o politické otázky, či z toho, že si málo váží těžce nabyté demokracie. V nedávné výzvě, pod kterou jsou mimo jiné podepsáni mnozí uznávaní sociální vědci, se dokonce tvrdí, že dnešní mladá generace má malý všeobecný rozhled, který vede „k degradaci populace na nemyslitelný dav spotřebitelů všeho možného i nemožného“².

Jací jsou tedy dnešní mladí lidé z hlediska jejich přístupu k demokracii a občanství? Je to s nimi opravdu tak špatné? Vykazují postoje a aktivity, které jsou v rozporu s budováním vyspělé demokracie? Jestliže ano, proč? Jaké jsou příčiny tohoto stavu? Ačkoli není sporu o tom, že postoje a jednání mladých lidí jsou velmi důležité, z výzkumného hlediska bylo tomuto tématu u nás věnováno zatím relativně málo pozornosti. Snad i proto se „debata“ vyznačuje značně zjednodušenými a jednostrannými názory. V této stati se pokusíme shrnout, co k danému tématu bylo vykonáno, a na vybraných dostupných datech načrtnout hlavní faktory, které určují občanské postoje mladých lidí³.

2. Co vědí sociální vědy o vytváření občanských a demokratických postojů

V médiích občas slyšíme, že „lidé jsou stále méně ochotní chodit k volbám“, že „ve společnosti se začínají zvyšovat extrémistické názory“, případně že „stále více lidí je znechuceno politikou“. Ať už jsou nebo nejsou tato – a jim podobná – tvrzení pravdivá, málokdo se zamýšlí nad otázkou, kde se vlastně tyto postoje a jednání berou. Proč se lidé stávají dobrovolníky v neziskových organizacích? Proč někteří lidé volí extrémistické strany, anebo nevolí vůbec? Proč někteří lidé tak dobře slyší na populistické výroky a jiní nikoli? Co vede lidi ke vstupu do politických stran či ke kandidatuře do místních zastupitelstev?

Proces formování politických a občanských postojů a aktivit je většinou analyzován v rámci širšího výzkumného tématu, označovaného jako **politická socializace**. Jsou zde přitom využívány poznatky zejména ze sociologie a politologie, ale i dalších disciplín, jako je pedagogika či psychologie. Základním předpokladem autorů zabývajících se politickou socializací, který je opřený o mnoho provedených empirických výzkumů, je to, že politické a občanské postoje a jednání jsou formovány již v dětství a adolescenci. Pokud je pravda, že již brzy v životě získáváme základní předpoklady pro budoucí politické orientace, pak studium politických postojů je jakýmsi „oknem do budoucnosti“. Zkoumáním politických a občanských postojů dospívajících je tedy

² Výzva „Všem, jejichž hlas je slyšet“. Text dostupný např. na www.stolzova.cz.
<<http://www.ceskaskola.cz/Ceskaskola/Ar.asp?ARI=104242&CAI=2124>>.

³ V tomto textu se zaměřujeme na postoje mladých lidí k volbám, ochotu angažovat se pro obecné blaho a vůli respektovat zákony a vést poctivý život.

možné zjistit, co čeká náš politický systém, až dnešní školáci dospějí, a můžeme se také snad pokusit leccos ještě napravit.

Výzkum politické socializace prošel několika fázemi, na kterých lze ukázat, že otázka formování občanských a politických postojů je mnohem složitější, než by se mohlo na první pohled zdát. V 50. a 60. letech 20. století se mělo za to, že politická socializace je především procesem přenosu politických orientací z rodičů na děti, které jejich postoje a jednání víceméně zcela přejímají. Převažujícím míněním bylo, že občanské postoje nelze prakticky vůbec formovat prostřednictvím občanské výchovy ve školách. Jedna z vlivných studií té doby například dospěla k závěru, že „efekt občanské výchovy je extrémně slabý, ve většině případů pak prakticky nicotný“ (Langton a Jennings 1968, s. 858).

Nové poznatky získané během 90. let 20. století ovšem vedly k postupnému přehodnocení tohoto stanoviska a ke zjištění, že škola má důležitý vliv na občanské znalosti i postoje žáků (Niemi a Hepburn 1995). Mezi autory ovšem doposud neexistuje shoda o tom, co je příčinou tohoto vztahu. Jsou to znalosti získané během „tradiční“ výuky občanské výchovy ve škole? Nebo to jsou každodenní zážitky z chodu třídy a školy, tj. tzv. klima školy (např. vztahy mezi žáky a vyučujícími)? Anebo má rozhodující vliv aktivní zapojení do různých občanských projektů? Důležité pak také je, zda existují rozdíly mezi různými typy škol.

V této souvislosti bylo kritizováno, že většina výzkumů se zaměřuje na roli školy, a nikoli mimoškolních aktivit. Některé výzkumy totiž ukázaly, že i aktivity přímo nespojené se školou (různé kroužky, skaut, sportovní a hudební aktivity atd.) mají velmi důležitý vliv na formování budoucích občanských postojů. Děti se během těchto aktivit učí vycházet s druhými, soucítit s nimi a pracovat na společném (kolektivním)

cíli. Některé longitudinální studie (Jennings a Stoker 2004) ovšem ukázaly, že zapojení do mimoškolních aktivit má vliv na občanskou angažovanost až s odstupem času, když lidé dosáhnou středního věku a trochu se jim „uvolní ruce“ od pracovních a rodinných povinností. Tomuto jevu se někdy říká „spáčův efekt“ (*sleeper effect*) (tamtéž). Poznotek, že investice do občanské výchovy se sice vyplácí, ale až za dlouhou dobu, je důležitý z hlediska tvorby politiky – politici totiž většinou chtějí mít výsledky ještě během svého volebního období.

Znovuzrozený zájem o politickou socializaci vedl i k dalším poznatkům. Ukázalo se, že neplatí předpoklad „čím dřívější zkušenost, tím větší vliv na občanské a politické postoje“, a byl vyvrácen dlouhotrvající názor, že v podstatě všechny důležité politické a občanské postoje vznikají již v období do 13. roku věku dítěte. Naopak se zdá, že nejvíce „vhodné“ období pro formování občanských postojů je někdy mezi 14. až 25. rokem života (Niemi a Hepburn 1995). Ačkoli i nadále platí, že rodina má významný vliv na formování občanských postojů, zdá se, že její vliv je menší, než se dříve předpokládalo, a že je přímý i nepřímý. To znamená, že např. účast dětí na občanských aktivitách není ovlivněna jen nápodobou rodičů (např. děti vyrůstající v rodině věnující se charitativní činnosti k ní mají přirozeně blíže), ale také vyšší finančních prostředků nebo vzděláním rodičů. Rodiče s vyšším vzděláním zpravidla své děti k mimoškolním aktivitám motivují více, a ty jsou zase pro změnu důležitým faktorem formujícím občanské postoje.

Je potřeba říci, že občanské aktivity a postoje dětí neurčuje pouze rodina, škola a mimoškolní aktivity, ale také masmédia (jako je internet či televize), vrstevnické skupiny, nebo prostě každodenní život v konkrétním místě. Je zřejmé, že jinak se občanské postoje formují v místě s vysokou mírou kriminality,

nezaměstnanosti a anonymity, a jinak v místech, kde existuje vysoká sociální soudržnost a slušná kvalita života. Na základě výše uvedeného stručného přehledu můžeme shrnout následující možné faktory, které ovlivňují občanské aktivity a postoje dětí⁴:

- Rodina
 - přímý vliv (participace rodičů na občanských aktivitách, občanské hodnoty a postoje atd.)
 - nepřímý vliv (dosažené vzdělání, finanční zdroje atd.)
- Škola
 - forma výuky občanské výchovy
 - kurikulum a vědomosti žáků
 - klima školy
 - typ školy
- Mimoškolní aktivity
- Média

- Kamarádi a vrstevnické skupiny
- Makrosociální kontext (velikost místa bydliště, míra nezaměstnanosti, míra kriminality atd.)

3. Dosavadní poznatky a provedené výzkumy v ČR

Jak již bylo řečeno, nemáme k dispozici příliš mnoho informací o stavu občanských postojů a aktivit mladých lidí v České republice. Jediným komplexním výzkumem, který zkoumal vědomosti, dovednosti i postoje žáků, byl výzkum CIVED⁵ v roce 1999. Některé důležité informace lze ovšem dohledat i v dalších výzkumech, jako je například PISA a PISA-L⁶.

Představu o občanských postojích české mládeže v mezinárodním srovnání lze získat

⁴ Výčet a typologie faktorů pochází od autorů této stati.

⁵ Civic Education Study (CIVED). Výzkum organizovala Mezinárodní asociace pro hodnocení výsledků vzdělávání (IEA) a proběhl ve dvou věkových skupinách: mezi žáky 8. tříd a mezi studenty posledních ročníků středních škol. Výsledky výzkumu a datové soubory jsou dostupné na www.iea.nl. Na českých školách se výzkum uskutečnil v roce 1999. Zjišťoval vědomosti a dovednosti čtrnáctiletých a osmnáctiletých žáků v oblasti fungování demokratických systémů pomocí testů s výběrem odpovědi. Prostřednictvím baterií postojových otázek byly dále zjišťovány názory žáků na rozmanité aspekty fungování společnosti a občanskou angažovanost. Žáci byli dotazováni rovněž na prostředí svých tříd a škol. V ČR se výzkumu zúčastnilo 3607 žáků 8. ročníku a 2722 žáků 3. ročníku všech typů středních škol. Vzorek byl vybírán ve dvou krocích, nejprve byla náhodně vybrána škola z databáze všech základních, respektive středních škol v ČR a potom náhodně jedna třída v daném ročníku. V ČR byl výzkum realizován Ústavem pro informace ve vzdělávání (ÚIV).

⁶ V roce 2003 byl v České republice realizován druhý cyklus projektu OECD PISA (Programme for International Student Assessment). Výzkum PISA je zaměřen na mezinárodní srovnání znalostí patnáctiletých žáků v oblasti matematické, přírodovědné a čtenářské gramotnosti. V ČR byl výzkum realizován Ústavem pro informace ve vzdělávání (ÚIV). V návaznosti na šetření PISA 2003 byl oddělením sociologie vzdělání a stratifikace SOÚ AV ČR, v.v.i., zahájen projekt PISA-L (PISA-Longitudinal), který je koncipován jako longitudinální. Skupinu respondentů tvořili v roce 2003 nejen patnáctiletí žáci ze základních a středních škol, ale také jejich rodiče. Sledovány byly ekonomické, sociální a kulturní aspekty rodinného zázemí žáka, hodnotové orientace a představy o budoucnosti. V rámci PISA a PISA-L bylo dotazováno 6320 žáků. Výběr byl proveden dvoustupňově. Nejprve bylo vybráno 251 škol z databáze všech základních a středních škol v České republice, následně byli náhodně vybráni žáci narození v roce 1987. K dalšímu sledování dalo souhlas 4435 respondentů. Druhá fáze dotazování respondentů, kteří byli prvně osloveni v roce 2003, proběhla během října až prosince roku 2006. Pozornost byla věnována především vývoji jejich vzdělávací dráhy, názorů a životních plánů. Vyplněný dotazník vrátilo zpět 2039 respondentů, návratnost tedy činila 46 %.

z výzkumu CIVED (Procházková a Raabová 2002; Křížová a kol. 2001; Procházková a Raabová 2001). Tabulka 1 ukazuje postavení českých žáků ve srovnání s průměrem všech zúčastněných zemí. V horní části tabulky jsou uvedeny výsledky testu, který zjišťoval znalosti v oblasti občanské výchovy. Čeští žáci 8. ročníku dosáhli v testu lepšího výsledku, než byl průměrný výsledek zúčastněných zemí, žáci 3. ročníku středních škol se umístili v průměru.

V dolní části tabulky je uvedeno srovnání osmi aspektů charakterizujících postoje a názory žáků. Čeští žáci 8. ročníku projeví v mezinárodním srovnání nadprůměrně pozitivní vztah k vlasti, menší význam než jejich zahraniční vrstevníci přikládali občanským a politickým aktivitám obecně i vlastní aktivitě v prostředí školy. Žáci 3. ročníku středních škol se k většině oblastí vyjádřili negativněji, než jejich vrstevníci ze zúčastněných zemí.

Tab. 1: **Občanské znalosti a postoje českých žáků v mezinárodním srovnání (CIVED 1999)**

	čtrnácti-letí	osmnácti-letí
znalosti principů demokratické společnosti	+	0
dovednosti v oblasti občanské výchovy (např. dovednost interpretovat sdělení s politickým obsahem, rozlišit mezi faktem a názorem)	0	0
význam běžných občanských aktivit (účast ve volbách, sledování politického dění, zapojování se do politických diskusí)	–	–
význam aktivní angažovanosti (účast v protestních akcích na ochranu životního prostředí, lidských práv, zájmů komunity)	–	–
důvěra v instituce (vláda, zastupitelstvo, soudy, policie, parlament, média, OSN)	–	–
pozitivní vztah k vlasti (úcta ke státním symbolům, hrdost na úspěchy své vlasti)	+	–
podpora práv přistěhovalců (právo ponechat si vlastní jazyk a zvyky, právo volit, právo na vzdělání)	0	0
podpora práv žen (uplatnění žen ve veřejných funkcích, rovný přístup k zaměstnání)	0	–
záměr účastnit se v budoucnosti politických aktivit (zapojení do práce politické strany, kandidatura do zastupitelstva, psaní článků)	–	0
plánovaná účast ve volbách (záměr chodit v dospělosti pravidelně k volbám)	0	0
školní angažovanost (přesvědčení, že společný aktivní postup žáků může přispět k řešení školních problémů a ochota se na řešení podílet)	–	–

Zdroj: IEA CIVED 1999.

– statisticky významně pod mezinárodním průměrem

+ statisticky významně nad mezinárodním průměrem

0 neliší se od mezinárodního průměru

Tabulka 2 ukazuje procentuální podíl žáků ze zúčastněných zemí, kteří se v dospělosti

chystají podílet na vybraných občanských aktivitách.

Tab. 2: Očekávané politické aktivity žáků v dospělosti

Země	Procento žáků, kteří pravděpodobně nebo určitě budou ...					
	volit v celostátních volbách		sbírat peníze na sociální účely		sbírat podpisy pod petici	
	čtrnácti-letí	osmnácti-letí	čtrnácti-letí	osmnácti-letí	čtrnácti-letí	osmnácti-letí
Anglie	80		57		45	
Austrálie	85		62		53	
Belgie (francouzská část)	69		47		62	
Bulharsko	58		51		34	
Česká republika	65	80	28	19	29	27
Dánsko	91	97	51	50	43	45
Estonsko	68	87	41	33	33	31
Finsko	87		45		27	
Hongkong	80		78		59	
Chile	74	79	85	83	77	78
Itálie	80		65		47	
Izrael		89		64		42
Kolumbie	87		79		75	
Kypř	95	93	82	79	64	66
Litva	80		49		34	
Lotyšsko	71	79	57	53	44	45
Maďarsko	91		46		45	
Německo	67		54		41	
Norsko	87	92	68	62	32	27
Polsko	88	92	57	59	48	47
Portugalsko	88	93	74	69	54	52
Rumunsko	82		73		46	
Rusko	82	93	56	56	34	29
Řecko	86		79		46	
Slovensko	93		40		32	
Slovinsko	84	85	68	55	36	38
Spojené státy	85		59		50	
Švédsko	75	89	42	31	31	23
Švýcarsko (německá část)	48	42	58	55	39	38

Zdroj: IEA CIVED 1999.

Mezinárodní srovnání ukázalo, že čeští žáci vykazují dobré vědomosti v oblasti občanské výchovy, hůře jsou však na tom v oblasti postojů. Jedná se ovšem o poznatek do jisté míry relativní. Ve srovnání se svými vrstevníky v zahraničí deklarovali čeští žáci celkově spíše horší občanské postoje, v absolutním vyjádření působí jejich odpovědi na řadu konkrétních otázek ovšem spíše optimisticky: Rovná práva přistěhovalců podporuje více než 80 % a práva žen více než 90 % žáků obou populací. 80 % žáků se dále domnívá, že dobrý občan se účastní aktivit podporujících lidská práva. Třetina žáků je ochotná v budoucnu dobrovolně pomáhat chudým a starým lidem ve svém okolí. Nejvíce čeští žáci „zaostávají“ za svými zahraničními vrstevníky v předjímání budoucích konkrétních politických aktivit. Podíl žáků, kteří se chystají volit, se mezi čtrnáctým a osmnáctým rokem výrazně zvýšil, ale stále zůstává mezi zúčastněnými zeměmi jedním z nejnižších. Malá byla ochota českých žáků se angažovat ve sběru prostředků na charitativní účely a v petiční činnosti. Při interpretaci údajů uvedených v tabulkách je nutno přihlídnout k tomu, že zastoupení zemí ve výzkumu (zejména v populaci starších žáků) bylo omezené. Dále je třeba vzít v úvahu, že data pocházejí z roku 1999. Od té doby se ve společnosti mnohé změnilo. Je možné, že v některých postojových škálách by srovnání dnešních žáků s jejich zahraničními vrstevníky dopadlo odlišně⁷.

Zajímavá jsou zjištění výzkumu CIVED, týkajícího se cíleného působení školy na utváření občanských postojů žáků. Výzkum ukázal, že zde má česká škola jen velmi malé aspirace. Občanská výchova nehraje

v kurikulu významnější úlohu. Čeští učitelé občanské výchovy přikládali svému předmětu zdaleka nejmenší význam ve srovnání s učiteli ostatních zemí. Pouze 53 % z nich odpověděla kladně na otázku, zda občanská výchova je důležitá pro politický a občanský rozvoj žáků. Ve většině zemí se s tímto tvrzením ztotožnilo více než 90 % učitelů. Pouze 43 % žáků 8. ročníků a 39 % žáků 3. ročníků středních škol uvedlo, že se jim ve škole dostalo poučení o tom, proč je důležité účastnit se voleb. Tyto faktory se nelišily podle typu navštěvované školy. Ve výzkumu CIVED dále sledovali čeští žáci obou věkových skupin prostředí školy méně otevřené pro diskusi a formování vlastních názorů než jejich zahraniční vrstevníci. V tomto ohledu se od roku 1999 v českých školách nic zásadněji nezměnilo. Veškeré pokusy posunout těžiště společenskovedních předmětů od faktografie k reflexi postojů a chování občanů dosud selhávají. Významnější změny nenastaly ani v atmosféře škol a v přístupu k žákům.

4. Faktory ovlivňující občanské postoje a aktivity

V předchozí části jsme se věnovali celkovému popisu situace občanských postojů mladých lidí v České republice. Pojímát mladé lidi jako homogenní celek je ovšem velmi zjednodušující. Podívejme se tedy na to, které faktory ovlivňují občanské postoje mladých lidí a zároveň na to, kteří mladí lidé vykazují vyšší míru občanské angažovanosti. Abychom byli co nejobektivnější, vybrali jsme na ukázkou čtyři různé indikátory občanství (plánovanou účast ve volbách, školní angažovanost, ochotu do-

⁷ V roce 2009 se uskutečnil v 8. ročnících ZŠ a odpovídajících ročnících víceletých gymnázií výzkum IEA ICCS (International Civic and Citizenship Education Study), který umožní zjistit, jak se v posledních deseti letech změnily postoje čtrnáctiletých žáků. Tento výzkum bohužel nepřináší srovnání pro žáky ve věku 18 let.

držovat zákony a zapojení v dobrovolných neziskových organizacích) a tři různé datové soubory (CIVED, PISA-L 2003, PISA-L 2006).

Položme si nejdříve otázku, jaké faktory ovlivňují *postoj žáků k volbám* (zamýšlená volební účast v dospělosti) a *ke školní angažovanosti* (přesvědčení, že ve spolupráci s ostatními mohou změnit to, co se jim nelíbí, a ochota na změně aktivně pracovat)⁸. Data získaná v rámci výzkumu CIVED nám umožnila zkoumat vliv těchto faktorů: znalosti a dovednosti v oblasti občanské výchovy⁹, rodinné zázemí žáka¹⁰, zapojení do mimoškolních aktivit¹¹ a navštěvovaná škola¹².

Statistická analýza¹³ ukázala, že všechny výše uvedené faktory mají statisticky významný vliv na postoj čtrnáctiletých i osmnáctiletých žáků k volbám. Tedy postoj

k volbám je ovlivněn znalostmi žáků, jejich rodinným zázemím a pozitivní vliv na něj má rovněž zapojení žáků do mimoškolních aktivit. Postoj k volbám je určován nejen osobními charakteristikami jedince, ale i typem navštěvované školy. Ten se projevuje složením žákovského kolektivu (vědomostmi žáků, kteří školu navštěvují¹⁴), tedy jakýmsi intelektuálním prostředím školy, a v případě osmnáctiletých žáků rovněž klimatem, respektive podmínkami pro výměnu názorů mezi žáky navzájem a žáky a učiteli¹⁵.

Faktory, které ovlivňovaly školní angažovanost, se u jednotlivých věkových kategorií mírně odlišovaly. U čtrnáctiletých žáků byl přístup k řešení školních záležitostí u žáka ovlivněn jeho znalostmi a zapojením do mimoškolních aktivit. I zde byl prokázán vliv školy, který byl reprezentován třídním klimatem a složením žáků¹⁶. U osmnáctile-

⁸ Míra souhlasu se 7 tvrzeními zaměřenými na žákovský podíl na rozhodování (např. *Na naší škole dochází ke spoustě pozitivních změn, když žáci pracují společně; Pro školu je dobré, když jsou voleni zástupci z řad žáků, aby navrhovali, jak vyřešit některé problémy týkající se školy*).

⁹ Výsledek v testu vědomostí a dovedností CIVED (proměnná skóre_žák).

¹⁰ Nejvyšší vzdělání rodičů a počet knih v domácnosti (proměnná ses_žák).

¹¹ Ve výzkumu CIVED se zjišťovalo zapojení žáků do 15 různých typů mimoškolních aktivit (žákovské parlamenty a redakce, církevní, charitativní, ekologické či politické mládežnické organizace, skautské oddíly, umělecké, technické a sportovní kroužky a oddíly). V analýze byla použita průměrná četnost těchto aktivit na čtyřbodové škále (denně, několikrát týdně, několikrát do měsíce, nikdy nebo téměř nikdy – proměnná aktivity_žák).

¹² Čtrnáctiletí žáci navštěvovali základní školy, školy s rozšířenou výukou nějakého předmětu a víceletá gymnázia, osmnáctiletí žáci navštěvovali střední odborná učiliště (odborné nematuritní studium), střední odborné školy (odborné maturitní studium) a gymnázia.

¹³ Vzhledem k dvoustupňovému výběru vzorku (náhodný výběr škol a následně tříd uvnitř těchto škol) bylo použito víceúrovňové modelování. Tato metoda umožňuje analyzovat zároveň vliv na individuální úrovni žáka a na úrovni školy, tedy umožňuje stanovit faktory, které se uplatňují prostřednictvím školy/třídy, kterou žák navštěvuje, a faktory, které se uplatňují na individuální úrovni. Výsledky analýzy uvádíme v příloze 1.

¹⁴ Jedná se o průměrnou úroveň vědomostí a dovedností žáků v testované třídě (proměnná skóre_třída).

¹⁵ Ve výzkumu CIVED žáci vyjadřovali míru souhlasu se 7 tvrzeními týkajícími se diskuse mezi učiteli a žáky a žáky navzájem a příležitostmi k prezentaci vlastních názorů (např. *Žáci jsou školou podporováni, aby si tvořili své vlastní názory; Učitelé respektují naše názory a vybízejí nás, abychom své názory vyjadřovali během výuky*) – proměnná diskuse_třída).

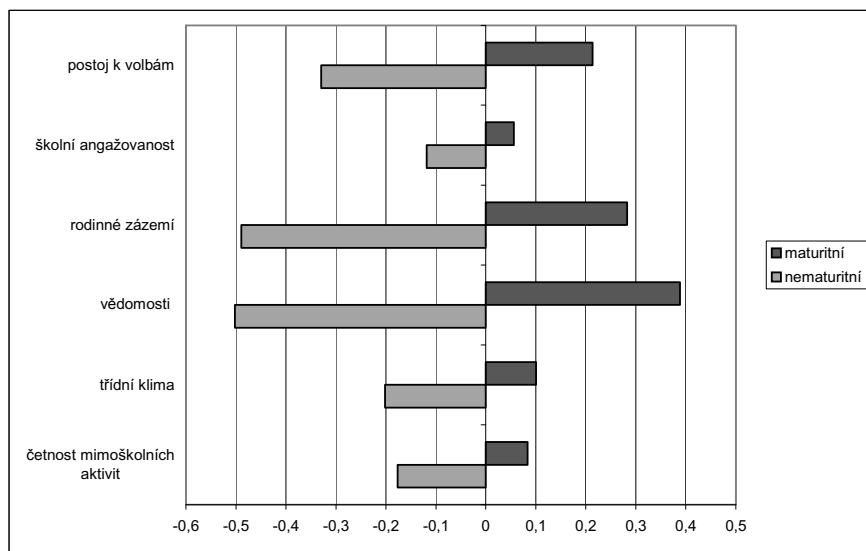
¹⁶ Průměrný socioekonomický status žáků ve třídě (proměnná ses_třída).

tých žáků vymizel vliv vědomostí na úrovni žáka i úrovni školy. Na úrovni žáka byl zjištěn vliv rodinného zázemí žáků a zapojení do mimoškolních aktivit. Na úrovni školy ovlivňovalo přístup k řešení školních problémů pouze klima třídy.

Občanské postoje byly podle naší analýzy ovlivněny rodinným zázemím žáků a jejich vědomostmi v oblasti občanské výchovy. Ve všech případech se však uplatňoval také vliv mimoškolních aktivit a vliv školy, který spočíval primárně ve složení žáků a klimatu třídy. Graf 1 ukazuje rozdíly v průměrných ukazate-

lích¹⁷ charakterizujících občanské postoje (postoj k volbám, školní angažovanost) a faktory, které je ovlivňují (rodinné zázemí, vědomosti, třídní klima a četnost mimoškolních aktivit), u osmnáctiletých žáků maturitního¹⁸ a nematuritního¹⁹ studia. Podobné rozdíly jsou mezi žáky výběrových a nevýběrových škol na úrovni 8. ročníku školní docházky. V českých školách jsou velké rozdíly mezi výběrovými a nevýběrovými školami v sociálním složení žáků, v jejich vědomostech, aktivitách i postojích. Analýza ukazuje, že postoje se ve školních kolektivech posilují.

Graf 1: Rozdíl ve sledovaných charakteristikách mezi žáky maturitního a nematuritního studia

Zdroj: IEA CIVED 1999.

¹⁷ Všechny ukazatele byly standardizovány tak, že průměrná hodnota za celý soubor byla 0 a směrodatná odchylka 1.

¹⁸ Gymnázium, střední odborná škola.

¹⁹ Střední odborné učiliště.

Podívejme se nyní na druhý indikátor občanství – ochotu dodržovat zákony. Prostřednictvím dat z projektu PISA-L 2003 je možné se podívat na občanství jako na „deklarovanou poctivost“. Jedna z položených otázek²⁰ zjišťovala význam jednotlivých položek pro úspěch v životě²¹ a nás konkrétně zajímá, za jak důležité považovali 15letí oslovení žáci „být poctivý a řídit se zákony“.

Datový soubor nám umožnil analyzovat, jak je „deklarovaná poctivost“ ovlivněna pohlavím, vzděláním rodičů, velikostí bydliště a typem navštěvované školy. Více než tři čtvrtiny žáků (81 %) považují poctivý přístup a respektování zákonů za důležité (celkem za odpovědi *velmi důležité* a *docela důležité*). Analýza ukázala statisticky významné rozdíly (viz tabulku 3) mezi dívkami a chlapci (85 % a 78 %).

Z hlediska vzdělání rodičů jsme sledovali vždy vzdělání vzdelanějšího rodiče, přičemž jako kritérium jsme zvolili vysokoškolské vzdělání. Žáci středoškolsky vzdělaných rodičů vyjádřili vyšší míru důležitosti poctivého přístupu (83 %) než žáci s vysokoškolsky vzdělanými rodiči (78 %). Jednalo se o statisticky významný rozdíl.

Zaměříme-li pozornost na velikost bydliště, zjišťujeme, že statisticky významný rozdíl existuje mezi žáky z Prahy a žáky, kteří bydlí v ostatních městech. Na první pohled je patrný rozdíl mezi žáky z obcí do 90 tisíc obyvatel a žáky v Praze, který činil 11 p.b. Rovněž typ navštěvované školy hraje nezanedbatelnou roli z hlediska rozdílů v odpovědích žáků. V případě typů škol je totiž možné poukázat na statisticky významně nižší důležitost přisuzovanou poctivému

přístupu žáky víceletých gymnázií (71 %, zatímco pro ostatní typy škol bylo zjištěno přes 80 %). Interpretace tohoto zjištění je nesnadná a vyžadovala by hlubší a spíše kvalitativní výzkum.

Celkově je možné tvrdit, že odpovědi žáků týkající se „deklarované poctivosti“ jsou na základě analýzy statistické významnosti ovlivněny pohlavím, vzděláním rodičů, velikostí bydliště a typem navštěvované školy. Nižší přisuzovaná důležitost byla zjištěna pro chlapce, žáky vysokoškolsky vzdělaných rodičů, žáky bydlící v Praze a žáky navštěvující víceletá gymnázia. Toto zjištění poukazuje na to, že vzorec chování založený na poctivém přístupu a dodržování zákonů bude obecně asi bližší obyvatelům menších obcí, kde panuje menší anonymita než ve velkoměstě. Uvedené zjištění je navíc v souladu se skutečností, že ve větších městech (včetně Prahy) je vyšší koncentrace středních škol (tj. i víceletých gymnázií) a obyvatel s vysokoškolským vzděláním.

Na konec se podívejme na participaci mladých lidí v dobrovolných neziskových organizacích. Míru participace zachycuje tabulka 4. Jak je z ní vidět, s výjimkou kulturních organizací je členství v neziskových organizacích okrajovou záležitostí. Proto jsme pro další práci rozdělili mladé lidi pouze na dvě skupiny: ty, kteří jsou členy nějaké neziskové organizace anebo pro ni dobrovolně pracovali v posledním roce, a ty, kteří nejsou členy, ani pro žádnou z těchto organizací v posledním roce nepracovali. Tyto dvě skupiny jsme pak dále rozštěpili podle různých charakteristik (tabulka 5).

²⁰ Byla součástí *Doplňku k žákovskému dotazníku: škola, kamarádi, životní plány*.

²¹ Znění otázky: *Jak důležité jsou podle tvého názoru následující věci pro to, aby to mladý člověk jako ty v životě někam dotáhl? Možnosti odpovědí: velmi důležité, docela důležité, nepříliš důležité, zcela nedůležité.* Analyzujeme odpovědi na položku *m) Být poctivý a řídit se zákony*.

Tab. 3: Do jaké míry žáci považují za důležité „být poctivý a řídit se zákony“

	celkem za A) a B)	A) velmi důležité	B) docela důležité	C) nepříliš důležité	D) zcela nedůležité
Pohlaví					
dívky	84,9	37,9	47,0	13,4	1,7
chlapci	77,9	34,4	43,5	16,6	5,5
Vzdělání vzdělanějšího rodiče					
ne – vysokoškolské	83,6	38,6	45,0	13,5	3,0
ano – vysokoškolské	78,0	31,1	46,9	17,9	4,1
Velikost bydliště					
do 90 tisíc obyvatel	83,0	37,0	46,0	15,0	2,0
90 tis. až 1 mil. obyvatel	79,3	34,7	44,6	16,1	4,7
Praha	74,0	24,8	49,2	21,4	4,5
Typ navštěvované školy					
základní škola	83,1	39,6	43,5	13,1	3,7
víceleté gymnázium	71,7	28,8	42,9	20,5	7,8
čtyřleté gymnázium	80,2	29,6	50,6	18,4	1,4
SOŠ s maturitou	81,2	33,0	48,2	15,7	3,2
SOŠ nebo SOU bez maturity	82,4	39,1	43,3	14,5	3,1
Celkem	81,3	36,1	45,2	15,0	3,7

Zdroj: PISA-L (2003).

Tab. 4: Členství v neziskových organizacích (v %)

	jsem členem	dobrovolně pracoval(a)	nejsem členem ani nepracoval(a)	N
a) kulturní organizace (pěvecké, taneční nebo hudební soubory, ochrana památek ...)	12,7	10,4	76,9	1236
b) organizace pro ochranu životního prostředí nebo práv zvířat	1,3	5,8	92,9	1227
c) politická organizace (strana, hnutí, klub, sdružení ...)	1,2	3,1	95,7	1229
d) organizace zabývající se humanitární pomocí, lidskými právy, menšinami nebo přistěhovalci	1,1	8,1	90,8	1235
e) organizace poskytující zdravotní a sociální služby (např. starým lidem či postiženým)	1,6	10,2	88,2	1237

Zdroj: PISA-L (2006).

Otázka: Vyberte prosím z předloženého seznamu dobrovolných neziskových organizací ty, jejichž jste členem/kou, nebo pro něž jste v uplynulých 12 měsících dobrovolně pracoval(a).

Tab. 5: **Participace v neziskových organizacích dle různých charakteristik (v %)**

	Členství v neziskové organizaci nebo dobrovolná práce pro ni v posledním roce (2006)
Pohlaví	
muž	26,8
žena	42,6
Typ studované střední školy	
víceleté gymnázium	44,4
čtyřleté gymnázium	46,1
střední odborná škola nebo učiliště s maturitou	28,3
střední odborná škola nebo učiliště bez maturity	25,0
Nejvyšší dosažené vzdělání rodičů	
středoškolské bez maturity	31,4
středoškolské s maturitou	34,9
vysokoškolské	40,6
Velikost místa bydliště	
méně než 5000 obyvatel	36,6
5000 až 25 000 obyvatel	35,1
25 000 až 90 000 obyvatel	41,0
90 000 až 1 000 000 obyvatel	35,4
Praha	36,3
Účast v mimoškolních aktivitách v patnácti letech	
a) sportovní oddíl – ano	38,1
– ne	34,6
b) jazykový kurz – ano	50,3
– ne	33,8
c) jinou zájmovou činnost (např. hudební nebo umělecký kroužek, ZUŠ, modelářský kroužek apod.) – ano	57,9
– ne	26,3
d) jiný oddíl nebo klub (např. skaut, turistický oddíl, církevní klub apod.) – ano	53,1
jiný oddíl nebo klub – ne	32,1
Celkem	36,4

Zdroj: PISA-L (2006).

Z tabulky je patrné, že občansky mnohem aktivnější jsou dívky, což je dáno obecně vyšší občanskou participací žen, která v tomto věku (devatenácti let) ještě není limitována rodinnými a mateřskými povinnostmi. Občanská aktivita se také významně liší podle typu studované školy. Významně aktivnější jsou ti, kteří studovali gymnázium (oproti těm, co studovali odborné školy, a zejména pak nematuritní obory). Zde ale musíme být obezřetní a vyhnout se jakýmkoli kauzálním závěrům typu, že „gymnázia lépe připravují na občanskou participaci“. Je potřeba si uvědomit, že na těchto školách studují žáci s vyšším ekonomickým i kulturním a sociálním statutem, tj. jejich rodiče jsou zpravidla vzdělanější a též ambicióznější, pokud jde o studijní i nestudijní aktivity dítěte.

Jak je vskutku také patrné z tabulky, děti vzdělanějších rodičů se více účastní občanských aktivit. Je otázkou, co způsobuje tento vztah. Je to proto, že vzdělanější rodiče mají více „občanské postoje“, anebo zde hraje důležitější roli výše zmíněný fakt vyšších ekonomických zdrojů této skupiny? Zajímavý je rovněž pohled na rozdělení podle velikosti místa bydliště. Ačkoli jsme rozdělili místo bydliště do pěti kategorií, žádná z nich se statisticky neliší. Jinými slovy řečeno: občanská angažovanost mladých lidí je zhruba stejná na vesnicích, v malých městech nebo v Praze. To je sám o sobě poměrně překvapivý závěr.

Naopak podle očekávání je zcela zásadním faktorem, který určuje občanské aktivity, předchozí účast v aktivitách mimoškolních, jako je skaut, jazykové kroužky a podobně. Vzhledem k tomu, že PISA-I je longitudinální výzkum a do současné doby byly realizovány dvě vlny šetření, mohli jsme analyzovat to, jak účast v těchto mimoškolních aktivitách v patnácti letech (šetření v roce 2003) ovlivňuje občanskou participaci, když je

respondentům již osmnáct nebo devatenáct let. S výjimkou účasti ve sportovním oddíle se skutečně ukázalo, že tyto aktivity jsou jakýmsi „předchůdcem“ aktivit občanských. Zvláště výrazné je to u zájmové činnosti, jako jsou hudební nebo výtvarné kroužky. Zatímco z těch, kteří v patnácti letech nechoďili do žádného takového kroužku, se o tři roky později věnovalo práci v neziskových organizacích jen asi 26 %, u těch, kteří takový kroužek navštěvovali, to již bylo asi 58 %.

Další analýzy, ve kterých jsme ověřovali různé statistické modely *současného* působení různých výše uvedených faktorů, nás dovedly k závěru, že mimoškolní aktivity na střední škole jsou vskutku hlavním bezprostředním faktorem, který působí na občanské aktivity mladých lidí. Rodiče i škola zde přitom hrají roli spíše nepřímou a zprostředkovanou, tj. poskytují prostředí, které podněcuje a umožňuje mimoškolní aktivity, které postupem času přecházejí v aktivity občanské, spíše než že by hrály přímou roli, tj. že by přímo podporovaly občanské postoje a dobrovolnou práci.

5. Závěr

Na začátku jsme si položili jednoznačnou otázku: Vykazují mladí Češi postoje a aktivity, které jsou v rozporu s budováním vyspělé demokracie? Čtenář by nyní jistě rád slyšel nějakou jednoznačnou odpověď. Naše analýzy ovšem ukazují, že situace zde není černobílá. Viděli jsme, že mladí Češi vykazují v průměru lepší občanské znalosti než jejich vrstevníci za českými hranicemi, za to je to ale s nimi „horší“, pokud jde o občanské postoje a skutečné aktivity. Měli bychom se tedy vyhnout jakýmkoli kategorizujícím soudům a spíše analyticky a objektivně zkoumat, než a priori odsuzovat. Dále jsme viděli, že občanské postoje mladých lidí jsou silně diferencované podle typu rodiny a navštěvované školy a že

závisejí na mnoha dalších okolnostech, jako je účast v mimoškolních aktivitách.

Z hlediska vzdělávací politiky je velmi zajímavé a důležité, že vliv různých faktorů (škola, rodiče atd.) se liší podle toho, jaký aspekt občanství analyzujeme. Zatímco u občanských aktivit jednoznačně platí, že aktivnější jsou děti vzdělanějších rodičů, není tomu tak v případě ochoty respektovat zákony. Podobně platí, že míra ochoty respektovat zákony je vyšší pro mladé lidi z vesnic a menších měst, účast v občanských aktivitách je však stejná na venkově i v Praze.

To nás vede k předběžnému závěru, že **samotné pojetí občanství se liší u různých skupin ve společnosti** a může mít různý význam například pro žáky ve víceletých gymnáziích ve městech, nebo pro žáky v odborných učilištích na venkově. Vzhledem k chybějícím datům nemůžeme bohužel podrobněji testovat tuto hypotézu, i se současnými znalostmi se však snad můžeme odvážit některých praktických závěrů.

Tvůrci vzdělávací politiky v celém vyspělém světě se shodují v tom, že utváření občanských postojů a návyků u mladých lidí je důležitou prevencí nekonstruktivní radikalizace mládeže, zárukou zdravého vývoje společnosti a posilování její soudržnosti. Zvýšenou pozornost doporučují věnovat skupinám s nižším sociálním a ekonomickým statusem, které jsou zpravidla ohroženy vyloučením. V českém vzdělávacím systému jsou to především žáci, kteří se předčasně ocitají mimo vzdělávací systém, a žáci středních odborných učilišť. Naše analýza ukazuje, že žáci středních odborných učilišť se od svých vrstevníků v maturitních oborech odlišují ve svých občanských postojích a vědomostech a jsou zároveň znevýhodněni svým rodinným zázemím i ne tak četnou příležitostí k dalšímu rozvoji. Tito žáci by

měli být zvýšenou měrou zapojováni například do mimoškolních aktivit. Zjištěný významný vliv vrstevnických skupin a výrazná diferenciace postojů na různých typech škol vedou k závěru, že je **potřeba podporovat heterogenitu školních kolektivů, která umožňuje vzájemné učení a výměnu názorů**. Je třeba se vyvarovat situací, ve kterých dochází ke koncentraci ohrožených žáků, aby nedocházelo k posilování problémových postojů.

To samozřejmě nemusí platit jen pro žáky středních odborných učilišť. Naše analýza například ukázala, že žáci víceletých gymnázií přikládají menší význam povtovému přístupu k životu než žáci všech ostatních typů škol. I oni se tedy mají, pokud jde o občanství, co naučit od druhých. Škola je pro mladé lidi celou společností v malém měřítku. Zkušenosti, které zde žáci zažívají, si potom zobecňují v představu o tom, jak vypadá celá společnost: jak je demokratická, heterogenní, jak se v ní řeší konflikty atd. Z tohoto pohledu je tedy velmi žádoucí to, aby se ve škole (či případně v mimoškolních aktivitách) potkávali žáci různých názorů a postojů, učili se řešit konflikty vzniklé z této různosti a nechali se inspirovat ostatními. Škola zároveň musí dbát o to, aby žáci měli prostor pro utváření vlastních názorů a musí cíleně vytvářet podmínky pro výměnu názorů mezi žáky navzájem a mezi žáky a učiteli. Do značné míry platí, že jak demokratická bude škola, tak demokratická bude i společnost. Slovem „demokratický“ zde samozřejmě nemáme na mysli „liberální“ (ve smyslu „každý si může dělat co chce“), ale takové rysy školy, jako je otevřená diskuse nad vlastními názory, heterogenita těchto názorů, efektivní řešení konfliktů, úcta ke společně stanoveným pravidlům, vzájemná důvěra a mnoho dalších.

Literatura:

- DAHRENDORF, R. *Úvahy o revoluci v Evropě*. Praha : Evropský kulturní klub, 1991.
- NIEMI, R.G.; HEPBURN, M.A. The rebirth of political socialization. *Perspectives on Political Science*. 1995, 24, s. 5-16.
- JENNINGS, M.K.; STOKER, L. Social Trust and Civic Engagement across Time and Generations. *Acta Politica*. 2004, 39, s. 342-379.
- KŘÍŽOVÁ, I., a kol. *Znalosti, dovednosti a postoje čtrnáctiletých žáků v oblasti výchovy k občanství*. Praha : ÚIV, 2001.
- LANGTON, K.; JENNINGS, M.K. Political socialization and the high school civics curriculum in the United States. *American Political Science Review*. 1968, 62, s. 852-67.
- PROCHÁZKOVÁ, I.; RAABOVÁ, E. *Národní zpráva z výzkumu CIVED POP3*. Praha : ÚIV, 2002.
- PROCHÁZKOVÁ, I.; RAABOVÁ, E. *Výchova k občanství a demokracii – Ukázky úloh a náměty pro výuku občanské výchovy*. Praha : ÚIV, 2001. Dokument dostupný též na < <http://www.uiv.cz/clanek/674/234>>.

Příloha 1: Víceúrovňový model pro postoj k volbám a školní angažovanost

Postoj k volbám			
čtrnáctiletí			
	coeff	se	sig
intercpt 2, G0	0,293	0,021	0,000
skór_třída	0,130	0,034	0,000
aktivita_žák	-0,047	0,021	0,024
skór_žák	0,013	0,001	0,000
ses_žák	0,117	0,023	0,000
osmáctiletí			
	coeff	se	sig
intercpt 2, G0	0,092	0,299	0,000
skór_třída	0,179	0,046	0,000
diskuse_třída	0,170	0,054	0,002
aktivita_žák	-0,056	0,054	0,011
skór_žák	0,194	0,027	0,000
ses_žák	0,117	0,025	0,000
Školní angažovanost			
čtrnáctiletí			
	coeff	se	sig
intercpt 2, G0	3,000	0,120	0,000
ses_třída	0,061	0,030	0,039
diskuse_třída	0,061	0,029	0,038
aktivita_žák	-0,037	0,010	0,000
skór_žák	0,002	0,001	0,000
osmáctiletí			
	coeff	se	sig
intercpt 2, G0	3,014	0,011	0,000
diskuse_třída	0,089	0,023	0,001
aktivita_žák	-0,062	0,009	0,000
ses_žák	0,112	0,025	0,039